

Orthen en de polder de Vliert op een kaart van Jacob van Deventer uit 1545

Ferd Sauter, 2025-01-21

Inhoud

1	Inleiding	1
2	Kaarten omgeving Orthen, Hintham, 's-Hertogenbosch.....	2
3	Kaarten Orthen.....	10
4	Polder de Vliert en de Koedijk.....	15
5	Conclusies.....	17
6	Noten.....	18

1 Inleiding

De kaart van 's-Hertogenbosch van Jacob van Deventer uit 1545¹ is een van de oudste kaarten van de omgeving van 's-Hertogenbosch; als ik in het vervolg spreek van "kaart 1545" bedoel ik deze kaart. Aan de noordkant van deze kaart is Orthen afgebeeld en in dit document probeer ik de omgeving van Orthen en de polder de Vliert in het midden van de 16^e eeuw en in latere eeuwen te duiden aan de hand van de kaart van Jacob van Deventer en andere kaarten:

- Kaart van Orthen uit archief in Turijn, midden 16^e eeuw²
- Kaart van Orthen i.v.m. het verplaatsen van een dijk, 1616³
- Kaart *Expugnatio Sylvae-Ducis* van het beleg van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik, 1629⁴
- Minuutplans (kadasterkaarten), 1832, opgemeten in 1823⁵
- Topografische kaart, ca. 1850 en 1899⁶
- Kaart Polder Erdveld en Vliert (Fischer 1858⁷)
- Actuele kaart Openstreetmap, 2024⁸.

Hierbij is de volgende werkwijze gevolgd: ik heb een aantal belangrijke wegen en wateren uit de kaart van Jacob van Deventer 'overgetrokken' op de computer; deze zijn vervolgens op de andere kaarten geprojecteerd. Hierbij zijn de lijnen uit de kaart 1545 verkleind of vergroot en gedraaid om zo goed mogelijk de kaarten met verschillende schalen en iets verschillende noord-richtingen overeen te laten stemmen. In bijna alle gevallen is de lengte-breedteverhouding van de projectie constant gehouden, alleen voor de kaart uit 1629 is de noord-zuid richting iets verlengd om tot een betere overeenkomst te komen.

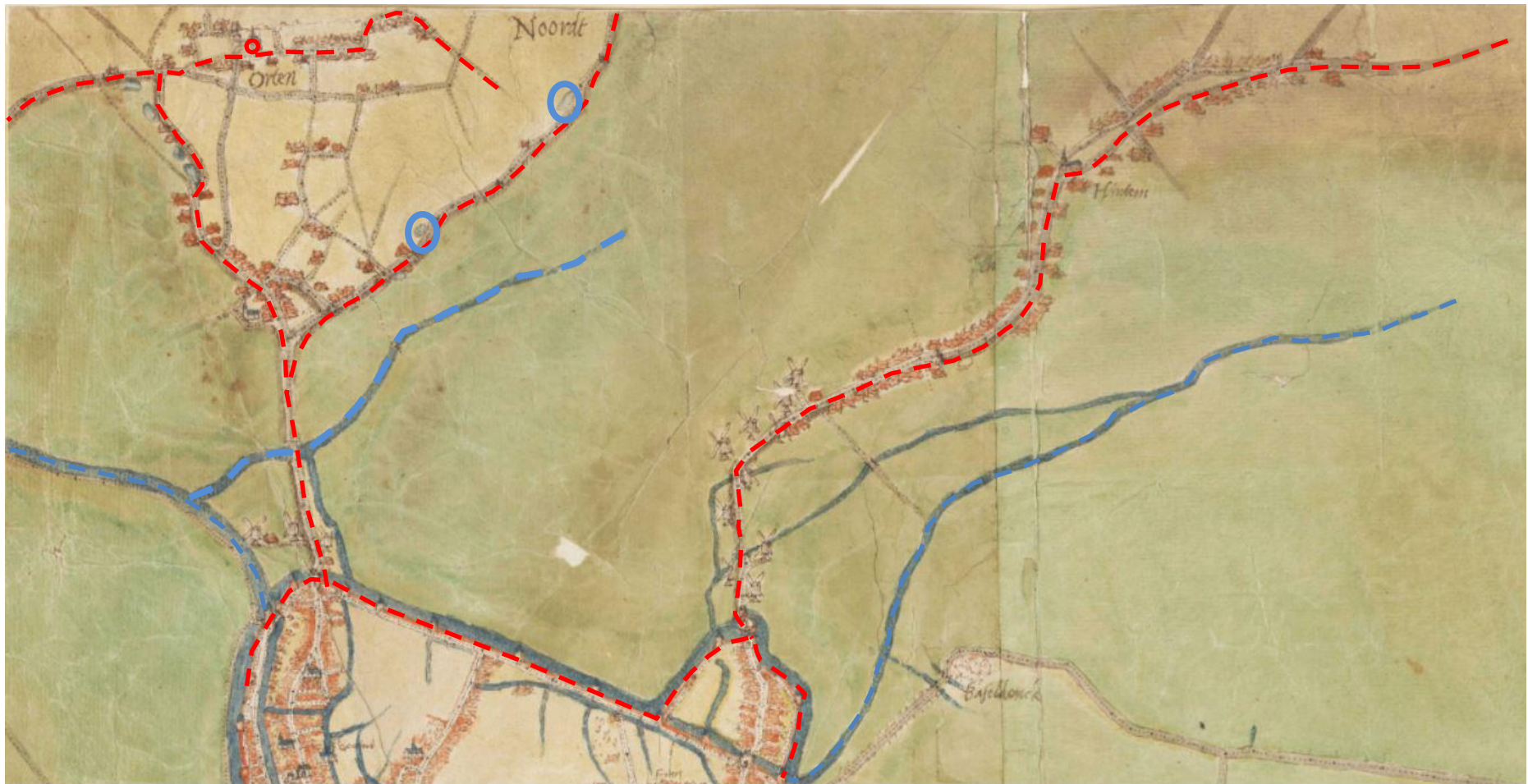
Ik ben zeker niet de eerste die de kaart van Jacob van Deventer heeft onderzocht. In 1980 tekende Jos van der Vaart⁹ deze kaart ook over de minuutplans van 1832; Van der Vaart gebruikte wel wat meer de losse hand bij het overtekenen van de kaart 1545 op de minuutplans. Van der Vaart geeft verder een uitgebreide interpretatie van de vroege geschiedenis van Orthen en 's-Hertogenbosch.

2 Kaarten omgeving Orthen, Hintham, 's-Hertogenbosch

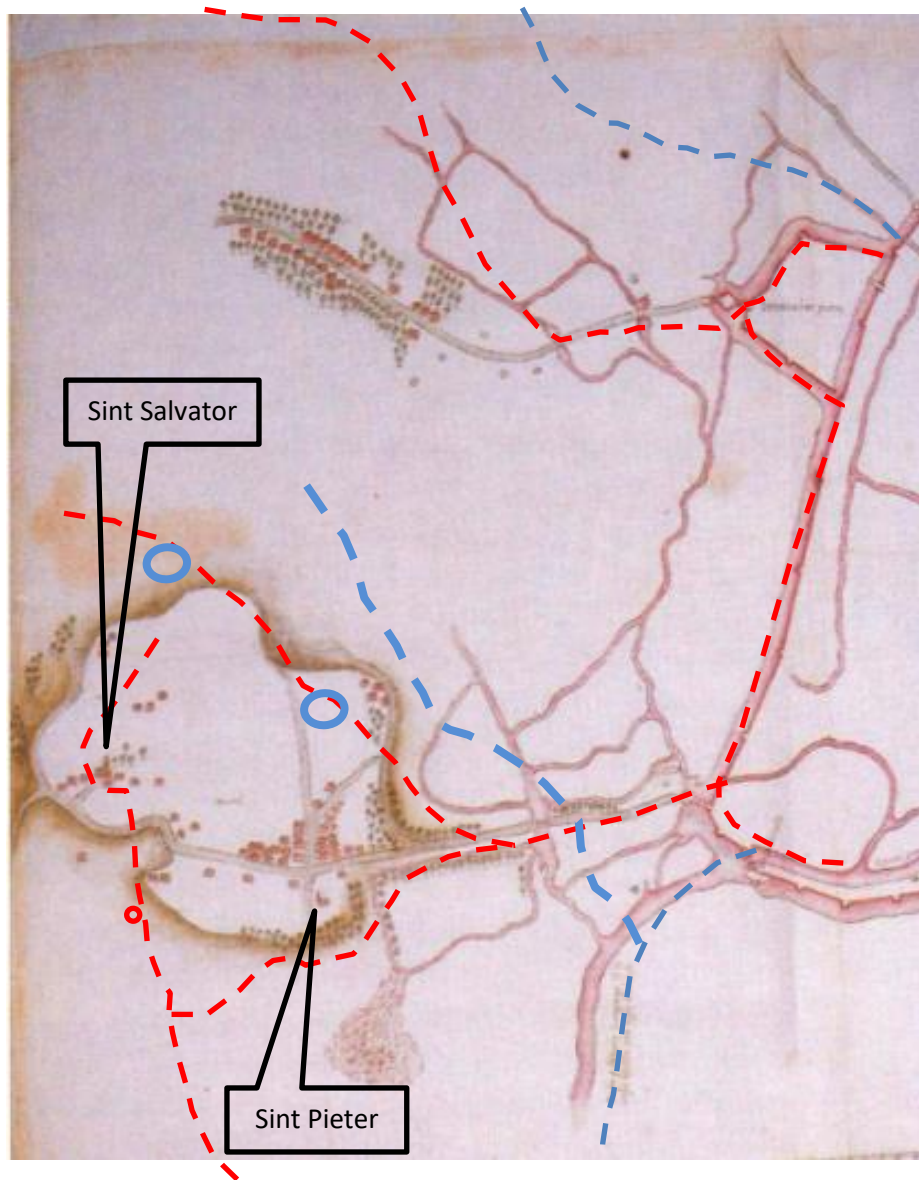
Figuur 1. Uitsnede uit kaart van 's-Hertogenbosch van Jacob van Deventer uit 1545¹, noordelijk gedeelte met noordrand van 's-Hertogenbosch, Orthen en Hintham. Het noorden is boven.

Deze uitsnede uit een kaart van Jacob van Deventer uit 1545 laat de noordelijke rand van 's-Hertogenbosch zien tussen Orthenpoort en Hinthamerpoort. Verder zien we de dorpen Orthen ('Orten') met de Sint-Salvatorkerk en Hintham ('Hintem'). Tussen 's-Hertogenbosch en Hintham loopt de Hinthamerstraatweg, de huidige Graafseweg. Het gehucht onder Orthen, in de zuidpunt van het gele (= hoge) gebied, is Maalstroom met de Sint-Pieterskapel. De polder tussen Orthen en Hintham is de polder de Vliert, met als noordwestgrens een dijk ten zuidoosten van Orthen en Maalstroom. Het water door de polder is de Vliertse wetering, de rivieren zijn de Dieze (west) en de Aa (oost). Nog niet aanwezig of in ieder geval niet getekend: een schans / fort in Orthen.

Figuur 2. Kaart van Jacob van Deventer uit 1545¹ met belangrijkste wegen (rood) en wateren (blauw) overgetrokken. De rode cirkel is de locatie van de Sint Salvatorkerk in Orthen, de blauwe cirkels staan om de wielen aan de dijk onder Orthen.

Hier heb ik de belangrijkste wegen en wateren uit de kaart van Jacob van Deventer 'overgetrokken' om te gebruiken bij de vergelijking met de andere kaarten.

Figuur 3. Kaart van 's-Hertogenbosch uit een archief in Turijn², midden 16^e eeuw, met belangrijkste wegen (rood), wateren (blauw) en Sint Salvator (rode cirkel) uit kaart 1545. Het noorden is links.

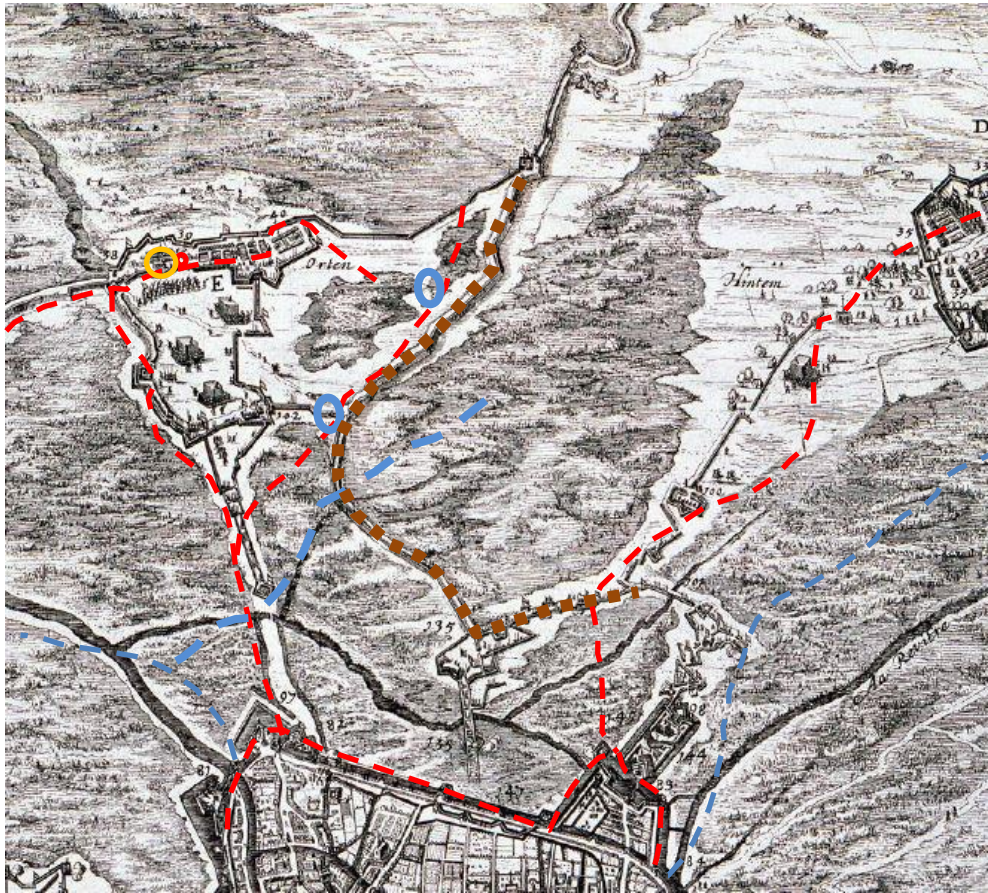
Deze kaart uit een archief in Turijn^{2,10} stamt uit ongeveer dezelfde tijd als de kaart van Jacob van Deventer en er zijn goede overeenkomsten tussen deze twee kaarten, maar ook afwijkingen, bijv. de weg naar Hintham. Maalstroom, met de Sint Pieterskapel, is nog duidelijk aanwezig. De Sint Salvator ligt op een wat andere locatie dan op de kaart van Jacob van Deventer.

In 1544 wordt het volgende bevel in 's-Hertogenbosch afgekondigd¹¹: *Bevel namens Keizer Karel V, aan den Schout van 's Hertogenbosch, om ten behoeve van de verdedigingswerken dier stad te gelasten dat alle huizen, edificien en woonsteden, staande rondom die stad, tusschen de lengte van 500 passen, elken pas gerekend op 5 voeten, binnen 6 weken na afkondiging van dat bevel af te breken, op straffe dat dit door het Bestuur der stad zal gedaan worden, dat dan de materialen zal kunnen bezigen voor die verdedigingswerken, en verbod om binnen die lengte voortaan huizen ofte edificien te bouwen.... Op den rug staat vermeld dat dit bevel den 15^{en} Maart 1544 afgekondigd is.* Ten gevolge van dit bevel wordt Maalstroom afgebroken in 1544 of 1545. Dan zou deze kaart en ook de kaart van Jacob van Deventer de situatie van uiterlijk het jaar 1545 weergeven.

Om een idee te krijgen van de afstand tussen de stadsmuur en Maalstroom: de afstand tussen het midden van de huidige Citadel (de punt van de middeleeuwse noordelijke stadsmuur) en het huidige viaduct van de Orthenseweg onder het spoor naar Nijmegen is hemelsbreed ongeveer 780 m. De genoemde afstand van 2500 voet in het bevel van Karel V komt overeen met 717⁽¹⁾ tot 785⁽²⁾ meter.

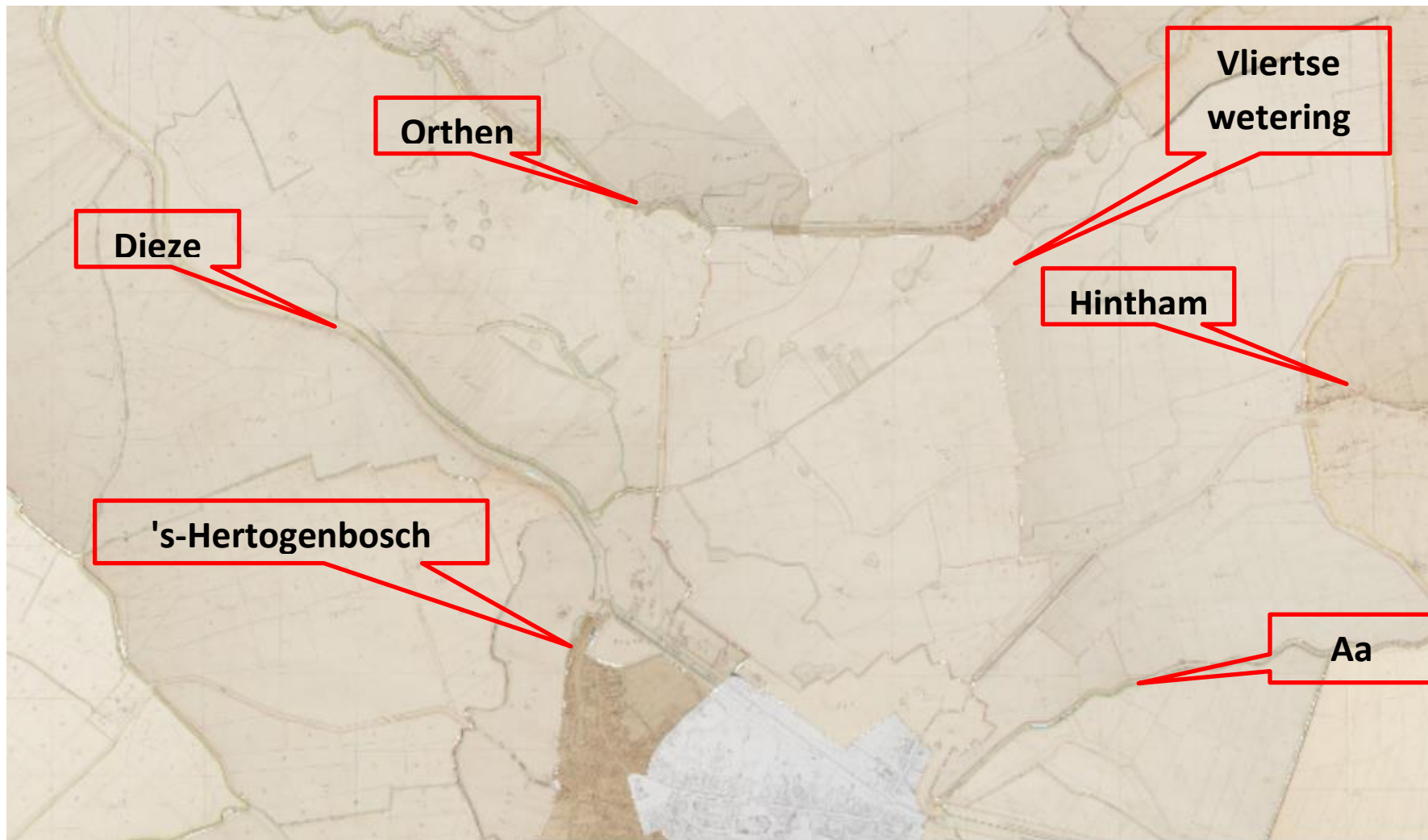
⁽¹⁾ Antwerpse en Bossche voet = 0,287 meter

⁽²⁾ Rijnlandse voet = 0,314 meter

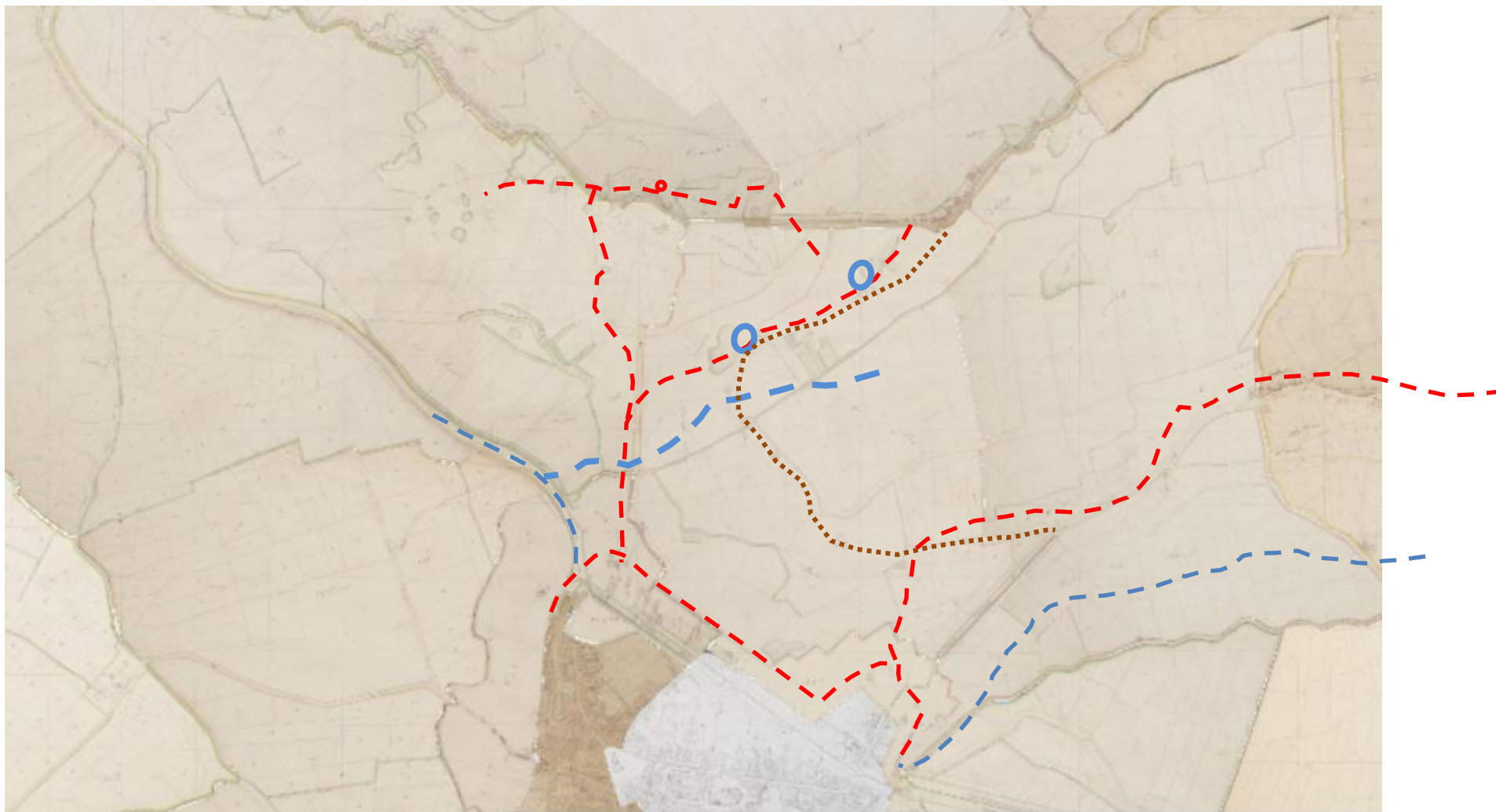
Figuur 4. Kwartier van Willem van Nassau te Orthen (E) op de kaart *Expugnatio Sylvae-Ducis* van het beleg van 's-Hertogenbosch⁴ in 1629 met wegen (rood) en wateren (blauw) van kaart 1545. Noord-zuid richting van kaart 1545 iets verlengd. Rode cirkel: locatie Sint Salvator volgens kaart 1545; oranje cirkel: Sint Salvator volgens *Expugnatio*. De bruine stippellijn is de Koedijk.

Op de kaart *Expugnatio Sylvae-Ducis* van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 is goed de overeenkomst te zien tussen de dijk van de kaart 1545 ten zuidoosten van Orthen (rood) en de dijk die in deze periode bekend staat als de Koedijk (bruin). De locaties van de Sint Salvator op de twee kaarten komen goed overeen.

Figuur 5. Minuutplan 1832⁵, noordrand 's-Hertogenbosch, Orthen, Hintham en wateren Dieze, Aa en Vliertse wetering.

De minuutplannen (kadasterkaarten) uit 1832 zijn zeer nauwkeurige kaarten. De Koedijk is op deze minuutplan nog te zien in de perceelsgrenzen (vergelijk bruine stippellijn in de volgende figuur), maar werd al in 1785 afgegraven (zie Hoofdstuk 4).

Figuur 6. Minuutplan 1832⁵ met belangrijkste wegen (rood), wateren (blauw) en Sint Salvator (rode cirkel) uit kaart 1545. De bruine stippellijn is de voormalige Koedijk, die nog gedeeltelijk in de perceelsgrenzen zichtbaar is. Stadsmuur als basis.

Bij het over elkaar leggen van de kaart 1545 over de minuutplan 1832 is de locatie van de stadsmuur als basis genomen. De Aa ligt wat te ver naar het noorden, maar de overeenkomst voor wat betreft Dieze, Vliertse wetering, Graafseweg en de weg naar Orthen is redelijk goed tot goed. De dijk onder Orthen gaat gedeeltelijk over de Koedijk, ook de (inmiddels verdwenen) wielen aan deze dijk kloppen redelijk goed. De straatweg naar Hintham (Graafseweg) komt goed overeen en loopt in 1545 voor een gedeelte ongeveer over de bruine stippellijn van de Koedijk.

Figuur 8. Actuele kaart 2024 (Openstreetmap⁸) met belangrijkste wegen (rood), wateren (blauw) en Sint Salvator (rode cirkel) uit kaart 1545. Stadsmuur als basis.

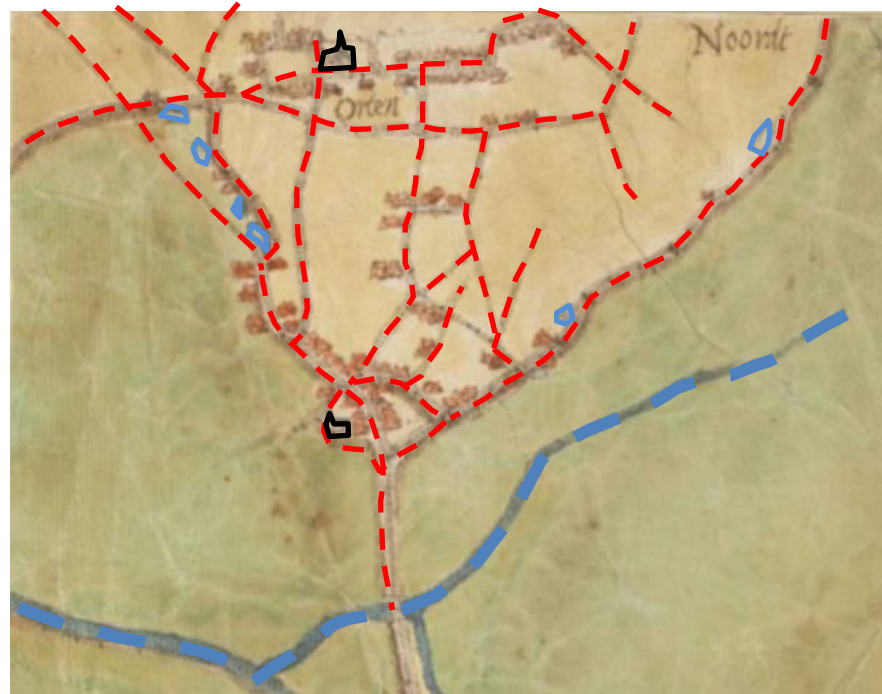
Vergelijken we de actuele situatie met de kaart van Jacob van Deventer uit 1545, dan zien we dat de Graafseweg door Hintham overeenkomt met de Hinthamer steenweg uit 1545. De Aa is iets verder naar het noorden getekend dan nu. De Dieze klopt vrij goed, de weg naar Orthen ligt iets verder naar het westen dan de huidige Orthenseweg. De sloot ten noorden van de Zandzuigerstraat is misschien nog een restant van de Vliertse weterring. Het oostelijke wiel ligt waarschijnlijk op de plek van het grasveld/zandbak aan de Vierde Buitenpepers.

3 Kaarten Orthen

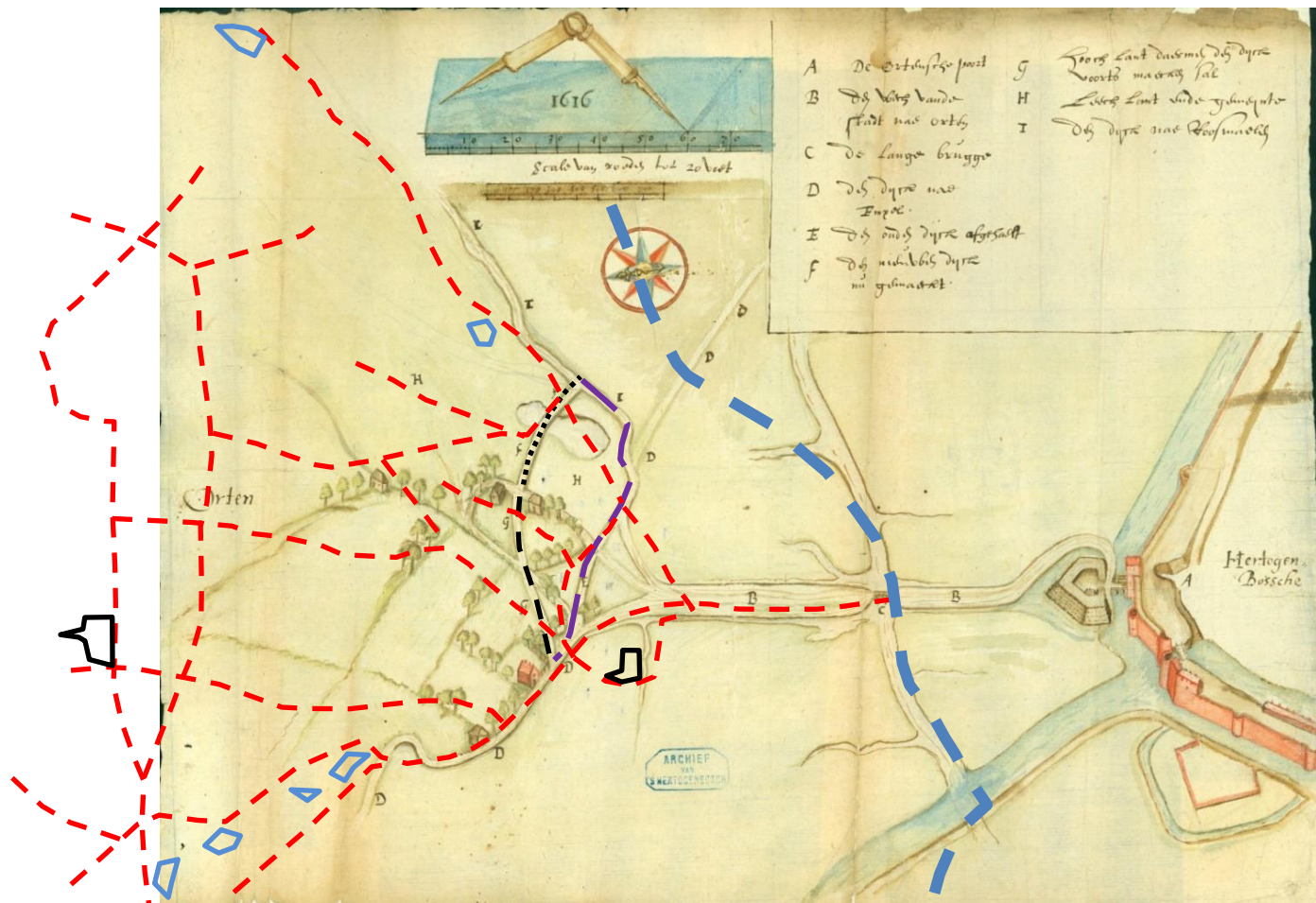

Figuur 9. Kaart van Jacob van Deventer over topografische kaart 1899⁶, ingezoomd op Orthen. Links: kaart 1545 transparant, rechts: belangrijkste dijken/wegen van kaart 1545, rode cirkel is de locatie van de Sint Salvator.

In deze en volgende pagina's is ingezoomd op Orthen. In de linkerfiguur zijn twee kaarten over elkaar gelegd waarbij de bovenste (kaart 1545) transparant gemaakt is. Omdat dat niet een erg duidelijk beeld geeft, is in de rechterkaart weer de methode van overtrekken en over elkaar leggen gebruikt. Op de volgende pagina's gebruik ik meer details van de kaart 1545. Deze worden vervolgens op een kaart uit 1616, de topografische kaart van 1850 en op een actuele kaart van Openstreetmap gelegd.

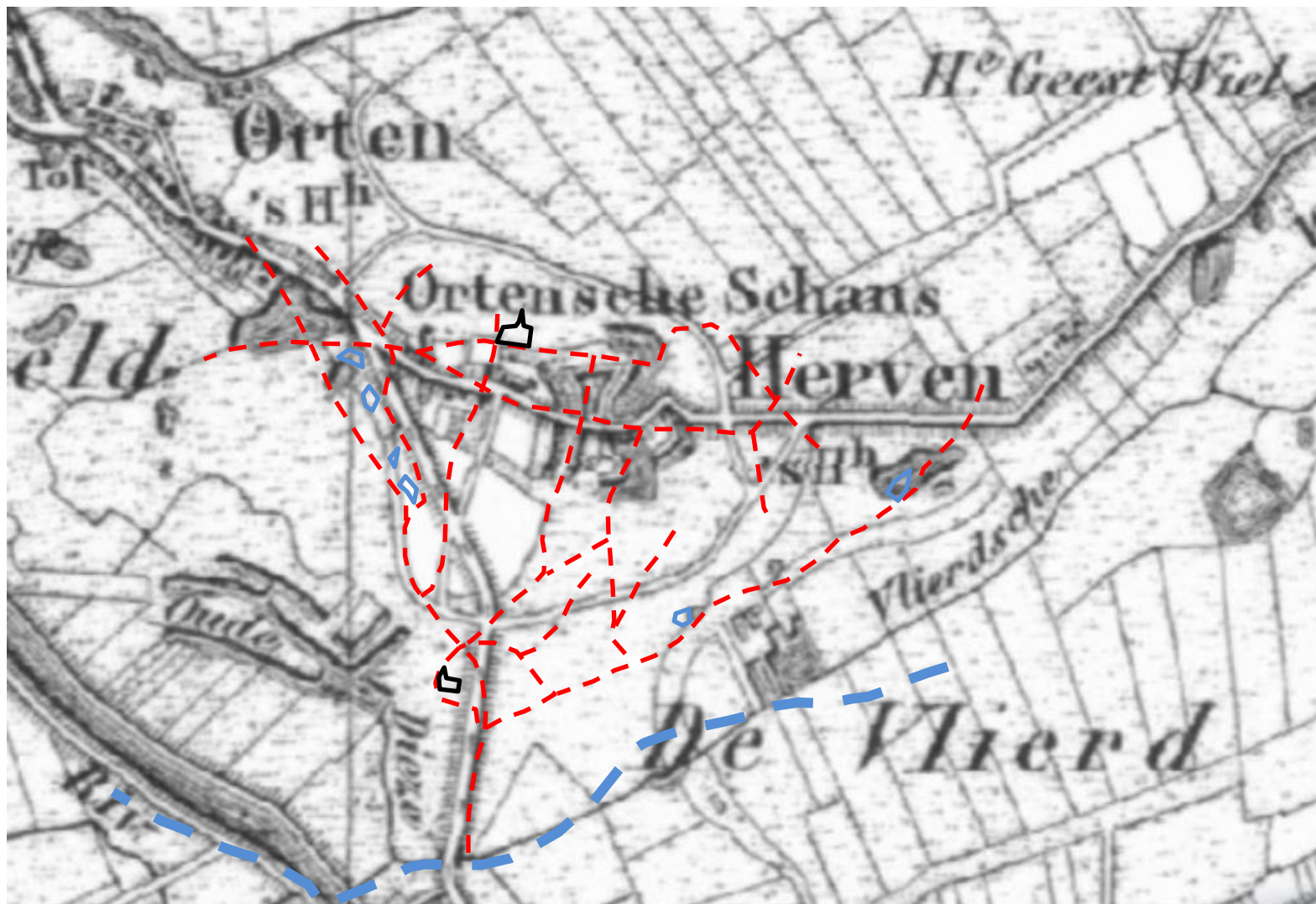

Figuur 10. Orthen op de kaart Jacob van Deventer 1545. Links origineel, rechts met overgetrokken wegen (rood), wateren (blauw) en de kerken Sint Salvator (Orthen) en Sint-Pieterskapel (Maalstroom) in zwart.

Figuur 11. Kaart Orthen in 1616³, naar aanleiding van het verplaatsen van een dijk; in rood en blauw de wegen en wateren van de kaart 1545. Het noorden is links.

In 1616 wordt de dijk ten zuiden van Orthen om militaire redenen verder weg van de stad geplaatst: *Overdragt voor Schepenen van 's Hertogenbosch van vier en twintig en eene halve en een achtste roede lands gelegen te Orthen, ter plaatse genaamd maelstroom aan den olywel, ten behoeve van den nieuwen dijk*¹². Ik citeer van Genabeek¹³ (de kleuren zijn door mij toegevoegd): "Op de kaart staat aangegeven dat het gebied rond 'G' (zwarte streepjes) nog hoog gelegen was. Blijkbaar was dat in de voorgaande periode niet helemaal ontgrond. Deze hoge gronden werden gebruikt voor het opwerpen van het dijk-lichaam in het verlengde van de al gerealiseerde nieuwe dijk (F - zwarte stippels). De oude dijk (E - paars), dicht bij de stad, kwam daarbij te vervallen en is afgegraven. Verder zijn de dijken naar Empel (D) en Rosmalen (I) te zien". Deze dijken E, D en I staan ook op de kaart 1545 (rood). De Sint Salvator ligt meer naar het noorden en valt net buiten het bereik van deze kaart; het lijkt er wel op dat er in 1616 twee wegen naar de kerk leiden.

Figuur 12. Orthen op de topografische kaart ca. 1850 (topotijdreis.nl⁶) met wegen (rood), wateren (blauw) en kerken (zwart) van kaart van Jacob van Deventer 1545.

Het stratenpatroon uit 1545 is lastig te *matchen* met dat van 1850, maar er zijn wel overeenkomsten. In 1850 is de Koedijk weliswaar afgegraven, maar nog herkenbaar in de kaart (iets ten noorden van de Vlietse wetring). De vier wielen ten westen van de dijk naar Empel geven de positie van deze dijk redelijk goed aan en de wielen langs de Koedijk vinden we ook terug in 1850. De weg door de Orthense schans komt goed overeen. De Sint Salvator ligt recht ten westen van de noordrand van de schans.

Figuur 13. Orthen op recente kaart van Openstreetmap⁸ met wegen (rood), wateren (blauw) en kerken (zwart) van kaart van Jacob van Deventer 1545

Als we de wegen rond Orthen projecteren op een actuele kaart (Openstreetmap), dan hebben we weinig houvast. Ik heb als basis de weg Orthen genomen; deze lijkt nog op dezelfde plek te liggen, met in 1545 vier wielen aan de westzijde van deze dijk. Er loopt een weg door de Orthense schans, die we ook op andere kaarten zagen, maar veel andere wegen zijn verdwenen. Maalstroom ligt op een afstand tot de stadsmuur van rond de 750 m, dat er toe leidde dat het gehucht werd afgebroken. De Sint Salvator komt in de buurt van het kerkhof aan de Ketsheuvel uit, maar de vorm van de Ketsheuvel is anders dan in 1545 en 1850. Omdat er weinig houvast is, is de onzekerheid in deze reconstructie redelijk groot.

4 Polder de Vliert en de Koedijk

Het groene vlak tussen Orthen en 's-Hertogenbosch op de kaart van Jacob van Deventer (Figuur 1) is de polder de Vliert, een laaggelegen gebied aan de zuidkant van de dijk tussen Orthen en Rosmalen. Aan de noordkant van deze dijk (polder van der Eijgen) stroomde 's winters het water van de Beerse Maas, de polder de Vliert werd waarschijnlijk vrij regelmatig overstroomd door het water van de Aa.

De Koedijk wordt het eerst genoemd in 1370/71 in de archieven van 's-Hertogenbosch¹⁴: *Opdraght door Tielman van Enghelant ten behoeve van de stad 's Hertogenbosch van 94 roeden lands tusschen Hijntham en de Ziekerbeemt, strekkende van den kamp van Johannes Pijnappel naar de vliedert*. In charter 201: *tusschen Hijntham en de Zijckersteighe waarop de nieuwe dijk gelegd is strekkende van het Hijnthamsch zand naar de Vliedert*. Voor *Zijckersteighe* moeten we waarschijnlijk lezen *Ziekensteeg*. Charters 199 - 209 gaan allemaal over de verkoop van stukken land ten behoeve van deze nieuwe dijk.

Figuur 14. Kaart Fischer, 1858⁷. Het tracé van de Koedijk is hier nog herkenbaar in de namen 'De Voorste Koedijk', 'Den Ouden Steenweg'; ze voert sinds 1370 van Hijntham naar 'Den Ziekenbeemd'.

De naam *Ziekenbeemd* hoeft niet direct te betekenen dat daar een voorziening voor zieken was, het kan ook betekenen (en dat is waarschijnlijker) dat het land in eigendom was van het Ziekengasthuis in 's-Hertogenbosch.

Zoals we eerder zagen lag de dijk, die op de kaart van Jacob van Deventer ten zuidoosten van Orthen en Maalstroom loopt, op het tracé van de Koedijk. De Koedijk wordt ook expliciet vermeld op de kaart van Willibrordus van der Burght uitgegeven door Blaeu uit 1634¹⁵.

¹ *opdragen: Aan iemand overgeven, overdragen, in eigendom afstaan enz. ... Zoowel van zaken waarvan men vrijwillig (door schenking, overgave, verwerping enz.) afstand doet, als van datgene wat men verkocht heeft.* Woordenboek der Nederlandsche Taal, <http://www.ivdnt.org>

Figuur 15. Kaart van der Burght / Blaeu, 1634. De *Koedijk* loopt hier van de *Hinthamer Steenweg* naar de locatie van *Maalstroom* halverwege tussen *Orthen* (aan de *Rosmalensche maesdijk*) en de stad 's-Hertogenbosch.

In 1545 wordt Maalstroom afgebroken vanwege het vrije schootsveld, het is waarschijnlijk dat dan ook een gedeelte van de Koedijk bij Maalstroom afgegraven is, ook vanwege het vrije schootsveld. In 1629 wordt blijkbaar een verbinding gemaakt tussen het stuk Koedijk dat nog over is en Hintham. In *Dagboek 1629*¹⁶ lezen we: *5 juni: Eergisteren, op Pinksterdag, zijn de Staatsen begonnen een dijk aan te leggen vanaf de Hinthamer Straatweg naar de Koedijk, om op die manier sneller van Hintham naar Orthen te kunnen komen.*

Hoe er in die tijd omgegaan wordt met de afwatering door de Vliertse Wetering wordt hier niet vermeld, wellicht was de bouw van dit stuk dijk niet alleen een manier om sneller van Hintham naar Orthen te komen, maar ook gunstig voor het droogvallen van het gedeelte van de polder tegen de noordelijke stadsmuur, zodat het Staatse leger bij deze stadsmuur kon komen. Op de kaart van 1858 zien we dat er een sluis in de dijk is geweest, de Koesluis, om het water van de Vliertse wetering door te kunnen laten.

De Koedijk wordt in 1785 afgegraven; in de resoluties van de Raad van State van 3 januari 1785¹⁷ lezen we over de publieke aanbesteding voor *"... het slegten, verlaagen, en wegvoeren van een gedeelte Koedijk, zig strekkende van het Einde der Hinthamersteenweg tot naar het Fort en Dorp van Orthen buiten S'Bosch"*.

Bovenstaande gegevens worden gecombineerd in onderstaande figuur, waarbij de verschillende perioden met kleuren worden weergegeven. Ik denk dat het een aardig overzicht geeft, maar enig natte-vingerwerk bij de exacte locaties van de afzonderlijke stukken van de Koedijk is hier wel gebruikt. Bovendien weten we alleen wat we in de archieven hebben gevonden en weten we niets van gebeurtenissen die we niet hebben gevonden.

In 1370 werd er een nieuwe dijk gelegd tussen Hintham en de Ziekenbeemd, aan de zuidkant van de polder de Vliert. Aan de noordkant van deze polder, liep ten tijde van Jacob van Deventer een dijk zuidoostelijk van Orthen en Maalstroom die aansloot op de weg Orthen - 's-Hertogenbosch: de Koedijk. Bij het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 is er door het Staatse leger een verbindingsdijk gemaakt tussen de Koedijk en de Hinthamerstraatweg, zodat de gebogen vorm van de latere Koedijk ontstond.

De middeleeuwse Sint Salvator in Orthen lag iets ten westen van de Orthense schans, maar een exacte locatie is moeilijk te geven. Ik wil hier in een ander document nog verder naar kijken.

6 Noten

¹ Kaart van Jacob van Deventer van 's-Hertogenbosch, 1545. Origineel: Koninklijke Bibliotheek Brussel; foto [erfgoedshertogenbosch.nl: https://hdl.handle.net/21.12121/14909778](https://hdl.handle.net/21.12121/14909778)

² Kaart archief Turijn: [erfgoedshertogenbosch.nl: https://hdl.handle.net/21.12121/14908695](https://hdl.handle.net/21.12121/14908695)

³ Kaart Orthen 1616: [erfgoedshertogenbosch.nl: https://hdl.handle.net/21.12121/15288717](https://hdl.handle.net/21.12121/15288717)

⁴ *Expugnatio Sylvae-Ducis*, Grote kaart van het beleg van Den Bosch door Frederik Hendrik, 1629, Balthasar Florisz. van Berckenrode, naar Adriaen Pietersz. van de Venne, 1629, Rijksmuseum, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken/objecten?set=RP-P-OB-102.326#/RP-P-OB-102.326,0>

⁵ <https://www.erfgoedshertogenbosch.nl/erfgoedkaarten/kadastrale-kaart-1832>

⁶ Topotijdreis, <https://topotijdreis.nl/kaart/1850/@149905,412856,10> en <https://topotijdreis.nl/kaart/1899/@149918,412020,9>

⁷ Fischer: *Kaart Polder Erdveld en Vliert*, 1858, bhic.nl, <https://proxy.archieven.nl/235/BD8396FC8A1E414DA7130104C0D9D3E8>

⁸ Openstreetmap: <https://www.openstreetmap.org/#map=14/51.70405/5.32296>

⁹ Jos van der Vaart: *De Villa Orthen*, Boschboombladeren / 25, aug. 1980, Heemkundevereniging De Boschboom.

¹⁰ Ad van Drunen: *Vroege kaart S-Hertogenbosch, ontdekking in Turijn*. <http://bosschebladen.nl/media/pdf/2005-3Drunen.pdf>

¹¹ Sassen, J. (1865): *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, https://books.google.com/books/about/Inventaris_der_archieven_van_de_stad_s_H.html?id=QouetUWWekYC, No. 802. 1543, Antwerpen, 23 Augustus.

¹² Sassen, J. (1865) o.c. No. 963. 1616. 8 Julij.

¹³ Ronald van Genabeek: *1616: Orthen op de kaart, (her)ontdekking bijzondere plattegrond*. <http://bosschebladen.nl/media/pdf/2010-3-03Genabeek.pdf>

¹⁴ Sassen, J. (1865) o.c. No. 199. 1370/71 . 17 April

¹⁵ Willibrordus van der Burght / Willem Jansz. Blaeu, *Quarta pars Brabantiae cujus caput Sylvaducis*, Le Theatre du Monde, 1634.

¹⁶ Peter-Jan van der Heijden: *Dagboek 1629*. Uitg. Heinen, 's-Hertogenbosch, 2004

¹⁷ Resoluties Raad van State 3 januari 1785, BHIC toegangsnummer 178, inventarisnummer 437, <https://bhic.nl/integrated?mivast=235&mizig=210&miadt=235&miview=inv2&milang=nl&micode=178&minr=811705>